

MARG'INONIYNING "AL-HIDOYA" ASARI YOZILISH USLUBI VA O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

Muhammadiyah Gulnoza

O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi 2-kurs magistranti

Islom huquqshunosligi rivojlanishiga ulkan hissa qo'shgan faqihlar ko'pchilikni tashkil qilgan. Movarounnahrlik faqihlar islom huquqi sohasida ijod qilib, ko'plab kitoblarni yozib qoldirganlar. Burhoniddin Marg'inoniy esa fiqh ilmi rivojiga katta hissa qo'shgan. "Hidoya"ning o'ziga xos xususiyati va yozilish uslubiga ahamiyat beradigan bo'lsak, asarda 4 mazhab tahlili keltirilgan. Shuning uchun ham bu asar boshqa fiqhiy asarlardan to'rt mazhabning dalillarini keltirgani uchun ham xalq orasida mashhur bo'ldi. Ma'lumki, olimlar "Hidoya"ga o'xshash ko'plab asarlar yozganlar lekin ular faqat hanafiy mazhabi bo'yicha yozilgan. Alloma asarining mashhur bo'lishiga ham ayni shu xususiyati sabab bo'lgan. "Hidoya"da o'ziga xos bo'lgan qisqa, aniq misollar yordamida huquq sohalari bayon etiladi. Asarning yozilish uslubi haqida gapiradigan bo'lsak, uning nihoyatda qisqa, turli masalalarning mohiyatini misollarda boshqa mazhablar bilan qiyoslash orqali tushuntirilishi o'ziga xosligini belgilaydi. Shuningdek, asarning yozish uslubi "Sahli mumtani" (oson, sodda, lekin uningdek qilib yozish mumkin emas).⁴⁶ "al-Hidoya" Sharqiy Hindiston shirkati tasarrufidagi Bengaliya viloyati mahkamalari uchun 1776-yil G'ulom Yahyoxon tomonidan fors tiliga tarjima qilinadi. Ushbu tarjima 1807-yil Kalkutta shahrida chop etilgan. Taajjubli joyi shundaki, asar birinchi marta arab yoki fors tilida emas, balki Charls Xamelton tarjimasi asosida ingliz tilida 1791-yil Londonda nashr etilgan. Ushbu 4 jildlik tarjima juda qimmat va noyob bo'lgani uchun 1870-yil S.G.Gariyning nazorati ostida yangi bir jildlik holda chop etilgan. Oxirgi marta inglizcha tarjimasi 1982-yil Lohurda bosmadan chiqqan N.I.Grodekov "al-Hidoya"ni inglizcha tarjimasidan rus tiliga o'g'irgan va u 1893-yil Toshkentda nashrdan chiqqan. Olmoniyalik olim Ekart Shiyvak to'plagan ma'lumotlarga ko'ra, "al-Hidoya"ning mashhur nashrlari quyidagilardan iborat: arabcha asl matni 1818-yil Kalkuttada, so'ngra Bombay, Laknav, Kavnpur, Dehlida chop etilgan. XIX asrda Qohirada, shu asrning oxirida (1888-y.) Qozon shahrida bosilgan. Uning birinchi tanqidiy matni 1908-yil Qohira shahrida nashr etilgan va eng yangi tanqidiy matni ham 1980-yili Qohirada nashrdan chiqarilgan. Hidoyaning ruscha tarjimasi nusxalari kamayib, yo'qolish darajasiga yetgan edi. Shu sababli 1994-yili professor Akmal Saidov tomonidan «O'zbekiston» nashriyotida uning birinchi jildi katta adadda nashr qilinishi muhim va xayrli ish bo'ldi. Asarning boshqa jildlarini nashr etish ham nazarda tutilgan.⁴⁷

O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi qoshidagi "Manbalar xazinasini" bo'limi "Qo'lyozmalar fondi"da ulug' alloma — Burhoniddin al-Marg'inoniyning "Kitob al-Hidoya" asari dunyodagi eng qadimiy (XIII asrga oid) nusxalaridan biri saqlanmoqda.

⁴⁶ Yusupova N.J., Juzjoniy A.Sh. Burhoniddin Marg'inoniy: Hayoti va ilmiy merosi. – T.: Akademiya, 2007.-24 b.

⁴⁷ <https://moturidiy.uz/oz/news/1390>

Abdulloh Mallabayev bergan ma'lumotlarga ko'ra, mazkur qo'lyozma nusxa 2003-yil avgust oyida O'zbekiston Respublikasi Birinchi Prezidenti Islom Karimov tomonidan O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi (avvalgi Toshken islom universiteti) ga tuhfa qilingan. Qo'lyozma muqovasining o'lchami 17.5x27.5, varaq o'lchami: 17x27, matn o'lchami esa 12x17 ni tashkil qiladi. Qo'lyozma varaqlarining umumiy soni 457 v. (1a-914b), satrlar adadi esa 25 qatordan iborat. Varaqlari ipakdan ishlangani diqqatga sazovordir. Qo'lyozmaning asl holatini saqlab qolish maqsadida Akademiya tomonidan qayta ta'mir qilingan. Asarning 2b-varag'ida to'rtburchak shaklidagi jadvalga "مذهب علمي الفقه في الهداية كتاب" so'zlari, doira shaklidagi jadvalga esa "الله قدس النعمان حذيفة ابي الاعظم الامام" "الله والحمد وسلم و صحبه وآله محمد الله و صلي و مثواه منقلبه الجنة وجعل ضريحه" (Bu fiqhda Imomi A'zam Abu Hanifa No'mon (Alloh u zotning ruhini poklasin, qabrini nurga to'ldirsin va borar joyi hamda yotgan maskanini jannat aylasin) mazhabiga muvofiq bo'lgan "al-Hidoya" kitobi. Muhammad (s.a.v.), U zotning oilasi va sahobalariga salovotlar bo'lsin! Hamd yolg'iz Allohgagina xosdir) jumlasini bitilgan. Qo'lyozmaning aksariyat sahifalari hoshiyalarida turli kotiblar tomonidan yozilgan sharhlar, ayrim so'zlarga berilgan tushuntirishlar, to'ldirishlar mavjud. Ayrim sahifalarda matn orasiga ham izohlar bitilgan. Qo'lyozmadagi kitob, fasl nomlari, "ولنا", "ولهما" so'zlari qizil siyoh bilan ajratib ko'rsatilgan. Matn va sharh qora siyohda yozilgan. Matn ustiga qizil siyoh tortilgan. Asar "Kitob ut-tahorat" bobi bilan boshlanadi va "Kitob ul-xunsa" bobi bilan yakun topgan. Nusxaning dastlabki sahifasiga "رهان الإسلام لشيخ الحنفية فروع في الهداية كتاب" (Shayxulislom, millat, haq va din burhoni (jujati Imom Marg'iloniy)ning hanafiy mazhabi furu al-fiqhiga bag'ishlangan "al-Hidoya" kitobi) mazmunidagi yozuv bitilgan. Keyingi sahifada esa muqaddima mavjud. Taniqli olim Abdulhakim Shar'iy Juzjoniyning ta'kidlashicha, Afg'oniston va Hind yarim orolida "Kanz ud-daqiq" va "Muxtasar ul-Quduriy" kitoblaridan keyin, "Kitob al-Hidoya" asarini yetuk ustozdan o'qib tamomlamagan tolib haqiqiy fiqh olimi hisoblanmagan. Demak, bu ham ulug' mutafakkir bobomiz Imom al-Marg'ioniyning "Kitob al-Hidoya" asari muqaddas islom dinini o'rganishda nechog'lik noyob asar ekanidan dalolat beradi. Bundan tashqari, alloma Abulhasanot Muhammad Abdulhay Laknaviy va "Hidoya"ning ayrim sharhlovchilari ma'lumotiga ko'ra, quyidagi asarlar Burhoniddin Marg'ioniy qalamiga mansub bo'lib, tekshiruvchilar orqali ularning qo'lyozmalari borligi aniqlangan:

1. Nashrul-mazhab (Mazhab tarqatish bo'yicha kitob);
2. Kitobu tanosukil-xos, yoki fi-Manosikil-haj (Xaj ibodatiga oid kitob);
3. Kitob fil-faroiz (Meros masalalari haqida kitob);
4. At-tajnis val-mazid (ikkita huquqiy muammolar yechimiga bag'ishlab yozilgan kitob);
5. Muxtorot an-navozil;
6. Kitob majmu'un navozil;
7. "Mazidin fil – Furu'ul Hanafiya" (Hanafiy mazhabi bo'yicha fiqh tarmoqlariga qo'shimcha);

8. Muhammad ibn Hasan ash-Shayboniyning “Al-jome’ al-Kabir” nomli asarining sharhi;

9. “Kitob ul-muntaqiy”;

10. “Bidoyatul - Muftadiy” (Fiqh ilmiga kirish uchun boshlang’ich kitob);

11. “Kifoyatul - muntahiy” (Tugatuvchini qoniqtiruvchi kitob) – “Bidoyatul-Muftadiy”ga yozilgan 8 jildlik katta sharh;

12. “Al-Hidoya fi Furu’il-fiqh” (Huquq tarmoqlari bo’yicha yo’llanma) – Marg’inoniyning shox asari bo’lib, “Bidoyatul - Muftadiy”ga yozilgan to’rt jilddan iborat sharhdir.⁴⁸ ‘inoniy hukmlarining katta ijtimoiy va ma’naviy ahamiyati shunda ediki, u turli mulk shakllaridan olinadigan soliqlarning aniq shar’iy miqdorlarini belgilab, bu borada yuz berishi mumkin bo’lgan turli zo’ravonlik, beboshlik, adolatsizlikning yuz berishiga imkon bermaydi. Marg’inoniyning zakot va soliq haqidagi chiqargan hukmlari xalqimiz tarixining ma’lum davrlarida katta ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy ahamiyatga ega bo’lgan. O’z ichki ijtimoiy-iqtisodiy siyosatida shariat ahkomlariga izchil rioya qilgan Amir Temur ham Marg’inoniy fikrlariga suyangan, hamda ularni o’z ijtimoiy-iqtisodiy siyosatining asosiy masalalaridan biri hisoblagan. Amir Temur Markaziy Osiyo xalqlari davlatchilik tarixida soliq masalasida adolatli ish yuritgan yagona hukmdor bo’lmaganligi, bu masalada Bobur o’z bobokolonining davomchisi sifatida mamlakat boshqarganligi ham bizga ma’lum.

Amir Temur sulolasining davomchisi Bobur ham Marg’inoniyning noshar’iy soliq turlari haqidagi hukmlariga asoslangan, ulardan g’oyaviy ozuqa olgan holda o’rta asrlarda deyarli barcha musulmon mamlakatlarida olinadigan “tamg’a” solig’ini katta jasorat bilan o’z mamlakatida bekor qiladi. Faqih sifatida bu soliqni noshar’iy deb hisoblaydi, podshoh sifatida esa, mamlakat iqtisodiga zarar keltiradi, xalqni og’ir iqtisodiy nochorlikka olib keladi, deb hisoblab davlat nomidan oliy farmon chiqarib, ushbu soliqni bekor qiladi.

Burhoniddin al-Marg’inoniyning “Hidoya” asaridan bolalarga oid ayrim huquqiy masalalar bo’yicha lavhalar “Qaysi bir yosh bola o’n marta haj qilsa, shundan so’ng balog’atga yetsa, unga farz hajini ado etishi shart”. Haj ibodatdir. Ibodatning barchasi yosh bolalardan soqit qilingan. Taklifning mukammal bo’lishi sharti-aqlidir.

“Agar valiy yosh bola va yosh qizni bir-biriga nikohlab qo’ysa, qiz xoh bokira bo’lsin, xoh sayyiba bo’lsin, valiy asaba bo’lgan holatda nikoh joizdir”.

Imom Molik (rahimahulloh) valiy otadan boshqa kishi bo’lgan holatda biz bilan ixtilof qilsalar, imom Shofe’iy (rahimahulloh) esa ota va bobodan boshqa kishilar valiy bo’lgan holatda va qiz sayyib bo’lgan holatda biz bilan ixtilof qiladilar. Molikning so’zlarining ma’nosi shuki: hur ayolga hojat yuzasidan valiylik qilinadi, yosh qizni yoki yosh bolani shaxvoniy hirs bo’lmagani uchun bu o’rinda valiyga hojat yo’q. Otaning valiyligi dalil bilan sobit bo’lgan, qiyosda esa, bunday emas. Bobo ota ma’nosida emas, shuning uchun uni ota

⁴⁸ Qoriev O. “Al-Marg’inoniy- mashhur fiqhshunos” Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti Toshkent-2000

o'rniga qo'yib bo'lmaydi. Biz aytamizki: "Yo'q, u qiyosga muvofiqdir, chunki nikoh qizning foydalarini garovlaydi, foyda esa, odat bo'yicha kelin kuyovning oralarida kufu' bo'lishiga bog'liq. Lekin hamma vaqt ham kufu'ga erishib bo'lmaydi. Shunday ekan, kufu'ni topish uchun yosh bolalarning nikohiga valiy bo'lishi lozim. Shofe'iy so'zlarining ma'nosi shuki, valiylik ota va bobodan boshqa kishilarga topshirilganda, qizning manfaatlariga yetarli darajada ahamiyat berilmaydi, sababi uning qizga nisbatan shafqati oz bo'ladi hamda qarindoshligi ota va boboga nisbatan uzoq bo'ladi. Shuning uchun bu kishi qizga nisbatan eng yaqin rutbada bo'lsa ham uning molidan tasarruf qilishga egalik qila olmas ekan, uning jonida ham tasarruf qila olmasligi aniqroqdir. Bizning fikrimiz: qarindosh-urug'chilik ota va bobolarda bo'lgani kabi qizning manfaatlarini ko'zlashga olib keluvchi omildir. Undagi yetishmovchiliklarni esa, majburlash huquqini yo'q qilish o'rnidagina ko'rsatdik. Moldagi tasarruf esa, bunday emas. Chunki u takrorlanib turadi, shuning uchun halal beradigan ishlarni idrok etishning imkoni yo'q. Valiylik faqatgina buyurish huquqiga ega bo'lgan holdagina foyda beradi, qusurlik bilan esa, majburlash huquqi sobit bo'lmaydi. Shofe'iyning ikkinchi masaladagi so'zlarining ma'nosi budir: sayyibalik qizning jinsiy aloqa haqida tushunchaga ega ekanining sababidir, chunki uning jinsiy aloqa bo'yicha tajribasi bor, shunday ekan, bizlar yengillik bo'lishi uchun hukmni sayyibalik nuqtai nazaridan oldik. Bizning bu masala bo'yicha fikrimiz ham huddi yuqorida zikr qilib o'tganimizning o'zginasidir, u ham bo'lsa, ehtiyojning borligi va shafqatning yetarliligidir. Shunday ekan, bu masalada hukm qizning yoshligi e'tiborga olingan holatda chiqariladi.

Yuqorida aytib o'tgan gaplarimizni Payg'ambar alayhissalomning ushbu hadisleri ham qo'llaydi. "Nikohga valiylik qilish huquqi asobalarga berilgandir". Hadisda hech qanday tafsilot keltirilmagan. Asobalarning nikohga valiylik qilish tartibi xuddi meros olish tartibidekdir. Bunda uzoq qarindosh yaqin qarindosh tufayli to'silib qoladi. (Quduriy) aytadi: "Yosh bola va yosh qizni otasi yoki bobosi uylantirsa yoki turmushga bersa" balog'at yoshiga yetganlaridan keyin, ularda ixtiyor huquqi qolmaydi. Chunki, ota va bobo to'la ongli va farzandlariga nisbatan mehr-shafqatli kishilardir, shunday ekan ularning bevosita ishtiroki bilan nikoh bog'lanaveradi". Shuningdek, balog'atga yetganlaridan keyin ham ularning roziligi bilan nikohga ishtirok etishsa, nikoh bog'lanaveradi. Agar yosh bola va yosh qizning otasi yoki bobosidan boshqa kishilar nikohlab qo'ysa, ular balog'atga yetganlaridan keyin har birining ixtiyori o'zida bo'ladi. Agar xohlasa, shu nikohda qolaveradi, xohlamasa nikohni bekor qiladi". Abu Hanifa va Muhammad (rahimahulloh) nazdlarida shunday. Abu Yusuf esa: "Ota va bobolarga e'tiboran qilingan holatda ularning ixtiyorlari o'zlarida bo'lmaydi", deydi. Abu Hanifa bilan Muhammadning fikricha, akaning qarindoshligi noqisdir. Noqisning shafqati qusurli bo'lishi aniq. Natijada nikohdan ko'zda tutilgan maqsadlarning amalga oshishiga xalal etadi. Maqsadlarning amalga oshishini ta'minlash esa, ixtiyor qilish orqaligina mumkindir. Ota va bobodan o'zga valiylik haqidagi berilgan javobning mutlaq ma'nosi ona bilan qozini ham o'z ichiga oladi. Mana shu rivoyat ishonchliroqdir. Sababi ularning birlarida fikr to'la bo'lmaydi, ikkinchilarida shafqat yetishmaydi. Shuning uchun yoshlarga ixtiyor beriladi. (Quduriy) aytadi: "(Kuyov-qallic

balog'atga yetganlaridan keyin) nikohni bekor qilishlari uchun qozining xukm chiqarishi shart qilinadi". "Agar ulardan (ya'ni, yosh kuyov-qalliqlardan) biri balog'at yoshiga yetishdan oldin o'lib qolsa, ikkinchisi unga merosxo'r bo'ladi".

Balog'atga yetgandan keyin ajralishdan oldin o'lsa ham, bir-biriga merosxo'r bo'ladi, chunki nikohning asli durustdir. Egalik ham nikoh bilan sobitdir. Nikoh ham, egalik ham o'lim tufayli nihoyasiga yetadi. Lekin fuzuliy valiyar⁴⁹ ishtirok etgan nikohda er-xotindan birlari nikohga ijozat berishdan oldin o'lib qolsa, bunday bo'lmaydi.⁵⁰ Chunki, unday holatdagi nikohning hukmi mavqufdir,⁵¹ bunday nikoh o'lim bilan botil bo'ladi. Yuqoridagi masalada esa nikoh sobitdir. Shunday ekan, hukm shunga qarab chiqariladi.

(Quduriy) aytadi: "Qul, yosh bola va majnun kishi valiylikka o'tolmaydi". Chunki, ular o'zlariga valiy bo'la olmaganlari tufayli ham boshqalarga valiy bo'la olmasliklari aniqroqdir. Nikohdagi valiylik aslida er-xotinning foydalarini nazorat etish uchun joriy qilinadi. Bu yerda sanalgan kishilarga valiylik huquqini topshirish esa, nazorat qilinmagan bilan babbarobardir.

"Emish muddati Abu Hanifa (rahimahulloh) nazdlarida, o'ttiz oydir. Abu Yusuf va Muhammad esa, ikki yil deyishgan". Shofe'iyning gaplari ham shunday. Zufar (rahimahulloh) esa, uch yil deganlar. Chunki yil go'dakni bir holatdan boshqa holatga o'tishi (yil to'rt faslni o'z ichiga olgani) uchun yaxshi fursatdir. Ikki yilga qo'shimcha qilish lozim, buni quyida bayon qilamiz. Qo'shimcha esa, yilga qarab taqdir qilinadi. Abu Yusuf va Muhammadning dalillari ushbu oyat: "Go'dakning homilalik va sutdan ajralish vaqtining muddati o'ttiz oydir". Homilalik muddatining eng ozi olti oydir, demak, sutdan ajraladigan vaqtigacha ikki yil qoldi. Payg'ambar alayhissalom ham: "Ikki yildan keyin emish yo'q", deganlar. Abu Hanifaning dalillari ham yuqorida keltirilgan oyatdir.

Lekin uning talqini shundayki, Alloh taolo ikki narsani zikr etib, ularga bir muddatni keltiradi. Shunday ekan, bu muddat u narsalarning har biriga alohida-alohida to'liq taalluqli bo'lib, xuddi ikkita qarzgga bitta vaqt belgilanganga o'xshaydi. Faqatgina, ikkisidan birida (ya'ni, homilada) muddatni noqis qiluvchi narsa bor⁵².

Ikkinchisida esa, muddat zoxirligicha qolaveradi. Shuningdek, bola sut bilan o'sishdan to'xtatishi uchun ovqati o'zgarishi shart. Bu esa bolaga boshqa ovqatni yeyishga odatlanishi uchun kerak bo'lgan muddatni qo'shimcha qilish bilan bo'ladi. Shunday ekan, bu muddat homilaning eng oz muddati bilan taqdir qilinadi. Chunki, bu muddat bolaning ovqatini o'zgartirishga kifoya etadi. Darhaqiqat, homilaning ovqati emizikli bolaning ovqatidan o'zgacha, xuddi shuningdek, sutdan ajragan bolaning ovqatidan ham o'zgacha. Yuqoridagi hadis emishga mustahiq bo'lgan muddatga tegishlidir. Binobarin, Qur'ondagi ikki yil deb qayd qilingan oyat ham mana shu muddatga taalluqli qilinadi.⁵³

⁴⁹ "Fuzuliy valiy" degani kelin yoki kuyovning qarindoshi bo'lmagan begona xolis kishidir.

⁵⁰ Ya'ni, biri ikkinchisiga merosxo'r bo'lmaydi.

⁵¹ Ya'ni, nikohni bog'lanishi er xotinning ijozati bilan bo'ladi. Er va xotinning vafot qilishi bilan nikoh nihoyasiga yetadi.

⁵² Noqis qiluvchi narsa Oyisha onamizning (r.a) ushbu hadislaridir: "Bola onasining qornida ikki yildan ortiq turmaydi".

⁵³ D.Karimova. O'zbekiston hududida bola huquqlari genezisi, evolyutsiyasi va uning istiqbollari. -Toshkent. 2017.

Xulosa qilib shuni ta`kidlash joizki, Movaraunnahr huquqiy maktabining yetakchi olimi Burhoniddin Marg`inoniyning siyosiy va huquqiy qarashlari dunyodagi ko'pgina olimlar tomonidan o'rganib kelinmoqda. U huquqiy sohadagi adolatlilik va qonuniylikning yorqin timsoli sifatida doimo o'rganiladi. Ajdodlarimiz qoldirgan boy ma'naviy, huquqiy me'rosni o'rganmasdan turib biror-bir masalaga yechim topish amrimahol. Chunki huquqiy asos jamiyatning boshqa barcha sohalari taraqqiyoti mezonidir. Zero tarixni bilmasdan turib kelajakni yaratib bo'lmaydi. Shuningdek, Burhoniddin Marg`inoniy fiqh bo'yicha asosiy asari «Bidoyat ul-mubtadi'» («Boshlovchilar uchun qo'llanma»)ni hanafiya nazariyotchisi, shariat asoschilaridan Abul Hasan al-Quduriy va Muhammad ash-Shayboniy asarlariga tayanib yozganini hamda undan amaliy jihatdan foydalanish qiyin bo'lganligi sababli alloma 8 jildli sharh — «Kifoyat ul-Muntahiy» («Yakunlovchilar uchun tugal ta'limot»)ni yozishga qaror qilganini va keyinchalik bu kitobi asosida «Kitob al-Hidoya» (qisqacha nomi «Hidoya» - «To'g'ri yo'l»)ni yaratganini bilib oldik. Bundan tashqari, Burhoniddin Marg`inoniy bu kitobda o'sha zamonlarda mo'min-musulmonlar duch keladigan dolzarb hayotiy masalalar, jumladan oilaviy va ijtimoiy munosabatlar, mulkchilik, savdo-sotiq, jinoyat va jazo, insonning burch va mas'uliyatlariga taalluqli juda ko'p murakkab muammolarni islomiy huquq nuqtai nazaridan hal etib bergan.